

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת דברים ותשעה באב, תשס"ה
מספר 613

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מעשה קמצא ובר-קמצא – האם אכן עניינו שנאת חினם?

מקובל כי סיפור קמצא ובר קמצא מלמדנו לקח בתחום המידות שבין אדם לחברו, על הארס וההרס שבשנאת חינם, וכדומה. ואולם במקורותינו אנו מוצאים סיפור קמצא ובר-קמצא בשני מקומות, ורק באחד מהם (מדרש איכה רבה ד: ג) מושם דגש על עניינים שבין אדם לחברו. מסתבר כי במקור המוכר יותר, הגמרא בגיטין נה ע"ב – נו ע"א, סיפור קמצא ובר-קמצא אינו עוסק בשנאת חינם כלל.

מה שמסיט את הדגש לעבר נושא רעיוני אחר היא הפתיחתא של הסיפור, כפי שנכתבה בגמרא בגיטין. אגדות החורבן בכלל, ואגדה זו בפרט, פותחות עם המימרא של ר' יוחנן: "מאי דכתיב 'אשרי אדם מפחד תמיד, ומקשה לכו יפול ברעה' (משלי כח: יד) – אקמצא ובר קמצא חרבה ירושלים". במילים אחרות, הבנת הסיפור לאשורו תלויה באיתור הדמות שנכשלה במידה הזו של "אשרי אדם מפחד תמיד, ומקשה לכו יפול ברעה". רש"י על-אתר מסביר את כוונתו של ר' יוחנן: "מפחד – דואג לראות הנולד שלא תארע תקלה בכך אם אעשה זאת".

איזו מן הדמויות שבאגדה מייצגת אפוא דפוס התנהגות של אדם שאינו רואה את הנולד, את התקלה העלולה להיוולד ממעשיו? הבה נעבור על הדמויות אחת לאחת, על מנת לבחון מי הוא האשם כאן. הגמרא מספרת כי היה יהודי שעשה מסיבה גדולה, ושלח את עבדו להזמין את מקורבו, קמצא. אך העבד טעה בשליחתו, ובמקום להזמין את קמצא, המקורב אל המארח, הזמין בטעות את בר-קמצא, שהוא והמארח היו דווקא צהובים זה לזה. כשראה המארח את בר-קמצא בין האורחים, רצה לסלקו. התחנן בר-קמצא בפני המארח שיחוס עליו ולא יבייש אותו בפני הקהל הרב שבמקום, ואף הציע לכסות את דמי סעודתו. כאשר סירב המארח להצעתו זו הציע בר-קמצא לכסות את מחצית הוצאות המסיבה, ולבסוף אף את מלוא הוצאות המסיבה, אך הכול ללא הועיל: "נקטיה בידיה ואוקמיה ואפקיה" - המארח לקח את בר-קמצא בידו, וסילק אותו מן הבית בבושת פנים.

ראה בר-קמצא כי החכמים הרבים שנכחו שם לא הגיבו לנוכח המחזה הזה, והסיק כי העניין לא הפריע להם כלל. עקב כך החליט לנקום גם בחכמים וגם במארח, והלך להלשין עליהם בפני הקיסר בטענה שהיהודים שבירושלים מורדים בו, וכהוכחה לדבריו הציע לקיסר לשגר קרבן לירושלים ולראות אם היהודים יקריבו אותו אם לאו. הקיסר נענה לרעיון ושלח עגל משובח בידו של בר-קמצא. בדרך לירושלים הטיל בר-קמצא מום קטן בעגל, בניב שפתיו, מום שפוסל אותו למזבח, אך אינו נחשב לפסול בעיני העמים. החכמים שקיבלו לידם את העגל נטו בדעתם להקריב את העגל בשל "שלום מלכות", או, במילים אחרות, כדי לרצות את הקיסר לבל יבוא על ירושלים להחריבה. אלא שאחד מגדולי הדור דאז, ר' זכריה בן אבקולס התנגד לכך. ר'

זכריה טען שאין להקריב את העגל של הקיסר, שמא יטעו הרבים ו"יאמרו בעלי מומין קריבין לגבי מזבח". לחכמים לא הייתה ברירה אלא לקבל את מרותו של ר' זכריה בן אבקולס, ועל כן הציעו הצעה חלופית: להמית את בר-קמצא, בטענה (האמתית!) שהוא הטיל מום בקרבן של הקיסר, ובכך ימנעו ממנו מלספר לקיסר את כל האמת, דהיינו, שהמום שבגיננו סירבו להקריב את הקורבן היה עניין שולי של חתך קטן בשפתו של העגל. אך ר' זכריה בן אבקולס פסל גם הצעה זו, באמרו שהדבר יגרום שהציבור לא יבין את ההלכה לאשורה - "יאמרו מטיל מום בקודשים ייהרג".

מי מבין הדמויות לא קיים כאן את הכתוב "אשרי אדם מפחד תמיד"? מי הוא זה שלא ראה את הנולד, את התקלה שעלולה להיוולד ממעשהו? לכאורה, אין להאשים את המארח של המסיבה. וכי היה יכול להעלות על הדעת כי בר-קמצא ילך עד לרומא על מנת להלשין על היהודים ולגרום לחורבן ירושלים? אשר לחכמים שנכחו באותה מסיבה, הם אולי הפגינו אטימות לעלבוננו של בר-קמצא, אך שוב נשאלת השאלה: האם היו יכולים לשער כי תגובת בר-קמצא תהיה כה קיצונית? ולכאורה גם את בר-קמצא אין להאשים שלא נהג על-פי הכתוב הזה ממשלי, שכן הוא הבין היטב את ההשלכות של מעשיו; בבואו לרומא הוא התכוון לגרום להחרכת ירושלים! ועל כן, רשעות יש במעשיו של בר-קמצא, אך אי-אפשר להאשים אותו בכך שלא צפה מראש את תוצאות מעשיו. נוסף ונציין, כי אף שהתנהגותו הייתה ראויה לגנאי, והיה במעשהו ביטוי של שנאה ממש, קשה לכנות את שנאתו "שנאת חנם", אחרי העלבון הצורב שספג (אך אגדה זו אינה עוסקת בכך, אלא עניינה הוא, כאמור, הלקח הטמון בפסוק "אשרי אדם מפחד תמיד וגו').

נראה בעליל כי האשם העיקרי בסיפור הוא החכם והקדוש ר' זכריה בן אבקולס, שלא הבין כי פסיקותיו יובילו לחורבן ירושלים. ראינו כבר כיצד הפתיחתא של הגמרא (אמר ר' יוחנן מאי דכתיב "אשרי אדם" וכו') מאירה לנו את המסר של האגדה, וכך גם משפט הסיום. גם כאן הגמרא רואה לנכון להכניס מאמר מסכם שעומד, בעצם, מחוץ לסיפור עצמו: "אמר ר' יוחנן: ענוותנותו של רבי זכריה בן אבקולס החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגליתנו מארצנו".

הלשון "ענוותנותו" של ר' זכריה מעלה תהייה לא קטנה: במה מתבטאת כאן מידת הענווה? ונראים כאן מאוד דבריו של החוקר דוד רוקח,¹ הטוען כי כוונת הלשון היא בדיוק להפך המשמעות – "ענוותנותו" פירושה מזגו התקיף. רוקח תומך את טיעונו בשלוש ראיות עיקריות: הראשונה היא עדות מיוספוס פלביוס² אודות אחד מראשי הקנאים של התקופה, כוהן בשם זכריה בן אמפיקאלוס (Amphikaleus), וקרוב לוודאי כי זהו ר' זכריה בן אבקולס המוזכר באגדה. שנית, מי שאמר כי הבית נחרב בשל "ענוותנותו של ר' זכריה בן אבקולס" הוא ר' יוחנן, דרשן שעושה שימוש ברבות מדרשותיו במשחקי מילים בין העברית ליוונית. כך, למשל, את הכתוב "כלי חמס מכרתיהם" בברכת יעקב לשמעון ולוי, (בר' מט:ה) מפרשים לרוב שהפסוק קובל על ה"היכרות" בין השניים למטרה נלווה, אך ר' יוחנן דורש כאן (בראשית רבה צט:ז, כגוסת הדפוסים): "לשון יווני הוא, מכירין" (machairai = סכינים). דוגמה נוספת קשורה לנבואת יחזקאל שבאחרית הימים יגדלו עצים ממימי המקדש, אשר על כל עץ נאמר כי "עלהו לתרופה" (מז:יב). על כתוב זה מצאנו בירושלמי (שקלים ו ב, נ ע"א): "ר' יוחנן אמר לתרפיה (therapeia = ריפוי). לטענת רוקח, המילה היוונית Eukolos הוראתה ענוותן, ועל כן מבכה ר' יוחנן על דרך החידוד שלו את "ענוותנותו" (קרי: מזגו התקיף) של "בן אבקולס". שלישית, טוען רוקח, יש לשים לב לכך שאפילו בתוך אגדה זו עצמה, אנו עדים לכך כי לפעמים יש דמויות הפועלות בניגוד מוחלט להוראת שמותיהן, שהרי "בר קמצא" מוכן לשלם את כל הוצאות הסעודה של מארחו!

ניתן להרחיב את דבריו של חוקר זה ולהוסיף עליהם. יש התאמה בין "ענוותנותו" (קרי: מזגו התקיף) של ר' זכריה בן אבקולס, לבין הפתיחתא הנמצאת בפתח האגדה: "אמר ר' יוחנן: מאי דכתיב, 'אשרי אדם מפחד תמיד, ומקשה לבו יפול ברעה' – אקמצא ובר קמצא חרבה ירושלים". עלינו לשאול: כיצד קרה שקדוש וחכם זה לא ראה את הנולד, את העתיד לבוא שהיה ברור כל כך לחכמים האחרים שבאותו דור? דומה כי דבריו של הרלב"ג על אותו פסוק ממשלי

¹ ציון נ"ג (תשמ"ח) עמ' 53 - 56, 317 - 322.
² מלחמת היהודים ד, ה, א סעיף 225.

מאירים את העניין. על הסיפא של הפסוק כותב הרלב"ג: "אולם מי שהוא מקשה לכו **ושם לאל הדברים שראוי לפחד מהם** הוא יפול ברעה – הלא תראה כי הקשאת הלב החריבה בית המקדש הראשון והשני". ר' זכריה בן אבקולס היה כולו ספוג באמונה וביטחון בקב"ה. מן הסתם הדהדו באוזניו דברי המשורר "לא אירא רע כי אתה עמדי". נוכח האיום הרומי בוודאי סבר כי "ישועת ה' כהרף עין", וכדבריו של יהונתן בן שאול, "אין לה' מעצור להושיע ברב או במעט". ועל כן, בניגוד להוראת הפסוק במשלי, הוא לא פחד; הוא "שם לאל הדברים שראוי לפחד מהם". אצל ר' זכריה בן אבקולס אין סדרי עדיפויות בהלכה – הכול "עדיף". אין חלוקה בין קלה וחמורה – הכול בגדר "חמורה". עמדתו הבלתי-מתפשרת מבוססת על האמונה כי אם רק נעשה את שלנו, אזי, איך שהוא, הכול יסתדר. על כן אותו קדוש מוטרד מדקויות; הוא חושש שמא לא תוכן ההלכה כראוי, ואין הוא חושש שהקב"ה יפעל במידת הפורענות. במקום לראות במצב המדיני-ביטחוני הרעוע אות לאי-שביעות רצון אלוקית בשל המחדלים הרוחניים החמורים בקרב העם, הוא "שם לאל הדברים שראוי לפחד מהם." ר' זכריה בן אבקולס "הקשה את לבו",³ ו"ענוותנותו" היא זו שהחריבה את ביתנו, שרפה את היכלנו, והגליתנו מארצנו.

הרב ד"ר יהושע ברמן
המחלקה לתנ"ך

³ גם פרעה בשעתו הקשה את לבו, ושמא יש כאן משחק מילים – "מקשה לבו יפול ברעה" דומה במצלול לשם 'פרעה'?